

ULOGA VAKUFA U FORMIRANJU ODGOJNO-OBRAZOVNIH INSTITUCIJA U BOSNI I HERCEGOVINI U TOKU XVI. STOLJEĆA

Medina Jusić-Sofić

UVOD

Riječ vakuf potiče od arapskog glagola *vakafe*, što u prijevodu znači *sastaviti, zadržati, posvetiti*¹. Prema definiciji koju je dao Esad Hrvčić u svojoj knjizi *Vakuf trajno-dobro*, "vakuf je darovana imovina zaštićena od prodaje, otuđenja ili drugih oblika razvlašćivanja data u vjerske ili dobrotvorne svrhe putem korištenja njenih plodova".

Uvakuljavanje imovine radi iskazivanja pobožnosti i dobrobiti zajednice ima uporište u Kur'anu Časnom i hadisu. Na nekoliko mjesta u Kur'anu se spominje davanje zekata i sadake, pomoć siromašnim i djeljenje milostinje.² I Poslanik, a.s., isticao je važnost dobročinstva što se posebno vidi iz hadisa u kome se kaže da "kad čovjek umre, onda prestane i svaka njegova djelatnost osim od trajne sadake, od znanja kojim se drugi koristi, od dobro odgojenog potomstva koje mu dovu čini". Rukovodeći se ovim, mnogi ljudi su svoju imovinu ostavljali na raspolaganje drugim da je koriste poslije njihove smrti. Takav je slučaj i sa brojnim vakifima u Bosni i Hercegovini koji su dolaskom Osmanlija na ove

1 Muftić, Teufik, *Arapsko-srskohrvatski rječnik*, II. dio, *El-Kalem*, Sarajevo, 1973.,

2 Ovdje ćemo navesti samo jedan ajet iz sure Ali-Imran koji to ilustrira: "Vi nećete postići potpunu i pravu pobožnost sve dotle dok te podijelite na milostinju jedan dio od onog imetka što ga volite"

postore u XV. stoljeću, a mnogo intenzivnije u XVI. stoljeću, ostavljali uvakufljavali svoju imovinu.

O vakufu je pisano mnogo, i sa različitim aspektata. Međutim, ulozi vakufa u formiranju odgojno-obrazovnih institucija na našim prostorima tokom osmanske uprave, nije pridana posebna pažnja. O tome se pisalo samo uzgred prilikom opisivanja vakufa ili davanja osnovnih podataka o odgojno-obrazovnim institucijama u tom periodu. Zato cilj ovoga rada nije da detaljno i iscrpno opisuje odgojno-obrazovne institucije osnovane iz vakufa nego da pokaže i dokaže ulogu i značaj vakufa u njihovom formiranju, sa posebnim osvrtom na period XVI. stoljeća, kad je zabilježeno najintenzivnije i najveće jačanje vakufa na ovim prostorima.

Prilikom izrade ovog rada je korišten historijski metod.

RAZLOZI NASTANKA INSTITUCIJE VAKUFA U BOSNI I HERCEGOVINI

Dolaskom Osmanlija, 1463. godine, na ovim prostorima se širi nova vjera – islam, pod čijim okriljem dolaze i novi običaji, norme ponašanja, način i stil življenja općenito. To posebno dolazi do izražaja u XVI. stoljeću, kad su Osmanlije u potpunosti zagospodarile ovim prostorom i kad do snažnog izražaja dolazi porast broja vakufa

i vakufa. Pored vjerskih razloga za osnivanje institucije vakufa u Bosni i Hercegovini, to su još politički i privredni razlozi, koji su snažno uticali da se mnogi velikani i bosanskog i turskog porijekla odluče na ovjekovječivanje svoje imovine. Osvajanjem pojedinih područja, Osmanlije su zaticale samo nerazvijena naselja i sela. Bilo je potrebno osnivanje gradova kao centara – ogranaka novonastale vlasti i kao važnih strategijskih i komunikacijskih uporišta. Pored toga, gradovi su, razvijanjem zanatskog i trgovačkog dijela privrede, trebali predstavljati i radionice za vojsku, a izgradnjom džamija, mesdžida, medresa, vodovoda, karavan-saraja, hanova i drugih objekata predstavljati kulturne i obrazovne centre. Upravo je uspostavljanje vakufa najviše doprinijelo razvoju bh. gradova, ali i jačanju cijele regije. Tako se prvi vakufi u Bosni i Hercegovini predstavljali jedan od najefikasnijih načina uspostavljanja teritorijalne cjelovitosti Osmanske države (posebno njenog isturenog dijela) jer se samo ekonomski, vojno i privredno jaka mogla braniti od napada susjednih država.

U ovom periodu mnogi ugledni vojni zapovjednici i upravitelji uvakufjavaju svoju imovinu u vjerske, humanitarne, socijalne, privredne i odgojno-obrazovne svrhe. Pozabavit ćemo se ulogom vakufa u formiranju odgojno-obrazovnih institucija u Bosni i Hercegovini tokom XVI. stoljeća, kad je zabilježena najveća ekspanzija razvoja institucije vakufa na ovim prostorima. U to vrijeme su džamije, mektebi, medrese, tekije, hanikahi i biblioteke bili mjesta odvijanja odgojno-obrazovnoga rada, odnosno poučavanja i učenja.

I. DŽAMIJE I MEKTEBI

Džamije su bile prva središta, ne samo vjerskog nego i kulturno-prosvjetnog života u naseljima koja su se formirala po dolasku Turaka na ove prostore. U njima su se odrasli ljudi poučavali vjerskim propisima i obredima, učili arapsko pismo i izgovor, slušali predavanja alima iz različitih oblasti. Uz džamije su podizani i mektebi u kojima su se “sticali osnovna pismenost i naobrazba u prvom periodu, posebno odraslih. Na taj način su zadovoljavane

vjersko-kulturne i obrazovne potrebe prvih muslimanskih džemata koji su formirani uz jezgra novih naselja, šehera i kasaba.³ Tokom XVI. stoljeća dolazi do osnivanja i izgradnje velikog broja džamija i, uz njih, mekteba, koji su tada predstavljali osnovne škole. Osnivači džamija i mekteba su bili vakifi, koji su svoje zadužbine ostavljali predstojećim generacijama koje će tu učiti i po(d)učavati druge.

Dok su džamije, osim vjerske funkcije, imale i namjenu obrazovanja odraslih, mektebi su bili namijenjeni isključivo djeci – uzrast od šet do deset godina, odnosno do punoljetstva. “Prema podacima koje nalazimo u izvorima, posebno u sačuvanim vakufnamama iz ovog perioda, ove ustanove su nazivane različitim imenima: bejtu-l-’ilm (kuća znanja), bejtu-l-ta’lim (kuća pouke), muallimhana (dom učitelja) te mekteb (osnovna škola), što je u početku bilo rjeđe. U prvom periodu je najčešći naziv je bio bejtu-t-ta’lim (kuća pouke) i bejtu-l-’ilm” (kuća znanja), što će kasnije biti zamijenjeno nazivom mekteb ili sibijan mekteb, dok je naziv mualimhana, po svemu sudeći, upotrebljavan za posebnu vrstu ove institucije namijenjenu za siromašnu djecu. To uključuje postojanje internata, gdje su djeci osiguravani hrana, stan i odjeća, ali i program koji je garantirao stupanj obrazovanja muallima (učitelja). (...) U nedostatak medresa, koje se otvaraju postepeno, počev od početka XVI. stoljeća, ovo su bile niže srednje škole”.⁴1.1.

Organizacija nastave u mektebima

Kad je riječ o organizaciji nastave u mektebima, Abduselam Balagija ističe: “Muslimanske verske škole u Bosni i Hercegovini za vreme Turske bile su po svom uređenju i nastavnom planu potpuno jednake sa turskim vjerskim školama.”⁵

U mektebima su se osnove pismenosti učile iz arapskih početnica. Nakon savlađivanja

3 Kasumović, Ismet, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, Islamski kulturni centar Mostar, 1999.

4 Ibidem

5 Balagija, Abduselam, *Uloga, vakufa u verskom i svetovnom posvećivanju naših muslimana*, Štamparija Drag. Gregorića, Strahinjića bana 75, Beograd, 1993.

arapskog pisma i pravilnog izgovora harfova, prelazilo se na učenje Kur'ana te na učenje pravila o pravilnom učenju Kur'ana (tedžvid), što je ostalo praksa sve do danas. Dakle, mektebi su imali osnovnu i glavnu ulogu u opismenjavanju mladih naraštaja. Učenici nisu bili podijeljeni u odjeljenja, ni razrede, već je svaki učenik napredovao individualno, u skladu sa svojim sposobnostima, mogućnostima i motivacijom. S obzirom na to da su svi učenici slušali kako svaki od njih pojedinačno odgovara naučene lekcije pred muallimom, gradivo se više puta ponavljalo, tako da je to umnogome pomagalo memoriranju i usvajanju znanja. Osim arapskog pisma, sura iz Kur'ana i dova potrebnih za obavljanje pet dnevnih molitvi, vjerske obaveze svakog muslimana, djeca su usvajala lekcije iz lijepog ponašanja, osnove iz dogmatike i obredoslovlja.

1.2. Finansiranje i zahtjevi finansijera (vakifa)

“Mektebi su izdržavani iz sredstava samostalnih vakufa namijenjenih za tu svrhu i od priloga što su ih uaturi davali stanovnici dotičnog mjesta.”⁶ Dakle, bila je primarna uloga vakufa kao dobrotvorne institucije u formiranju i izgradnji osnovnoškolskih odgojno-obrazovnih institucija. “Namjena mekteba, njihova organizacija i program rada su utvrđivani u skladu sa zahtjevima osmansko-islamskog tradicionalnog školstva, s jedne strane, i posebnim zahtjevima osnivača ovih ustanova, vakifa, sa druge strane. U tom pogledu, u vakufnamama vakifi ističu svrhu i smisao svog vakufa, insistirajući na potrebi vjerskog obrazovanja i ogoja polaznika”⁷ Velika važnost je pridavana odgoju, jer se na mnogo mjesta, odnosno vakufnama, spominju osobine koje polaznici trebaju steći tokom pohađanja nastave. Osim toga, vakifi su vodili računa i o osobinama učitelja, pa su zahtijevali da učitelj bude učen, pošten, lijepih manira, vedar i sl. Također, pojedini vakifi su određivali koji su djeci namijenjeni mektebi (Naprimjer, za

6 Ibidem

7 Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, 1999.

djecu siromašnih i ubogih⁸ te šta će djeca učiti u mektebu. Ponekad su vakifi imali i posebne zahtjeve: da se djeci polaznicima mekteba tokom ramazana, posebno za noć Lejletu-l-kadr, kupe nova odjeća i obuća, da im se kupuje sezonsko voće, a u nedostataku voća drugi slatkiši, da se djeca u proljeće vode na izlete itd.

Pored mekteba podizanih uz džamije, bili su građeni i mektebi uz mesdžide i tekije te posebni muški i ženski mektebi, kao i mektebi za šegrte i sluškinje, a to znači da se vodilo računa o tome da sva djeca i omladina budu obuhvaćeni osnovnoškolskim odgojem i obrazovanjem.

1.3. Brojčano stanje i poznati mektebi

Prema tabelarnom prikazu mekteba i muallimhana u Sarajevu, koji je sačinio prof. dr. Ismet Kasumović, objavljenom u knjizi *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, samo u ovom gradu je tokom XVI. stoljeća izgrađeno oko 30 mekteba.

Međutim, profesorica Behija Zlatar ističe da su se mektebi “nalazili gotvo u svakoj mahali, što znači da je nekad bilo blizu sto mekteba. Obično su građeni pokraj džamije u sklopu jednog vakufa kao zadužbine pojedinaca jer nije bilo državnih škola”⁹

Spomenut ćemo neke: mekteb Gazi Husrevbega (podignut oko 1531. godine), Kemalbegov mekteb (izgrađen 1533. godine između zgrade sadašnjeg Higijenskog zavoda i Druge gimnazije), mekteb uz mesdžid Mimara Sinana na Golobrdici, mekteb Hubijar-age, sagrađen 1556. godine u Medresetu, mekteb Sarač Ali na Vrbanjuši, sagrađen 1555. godine, i drugi.

I u drugim gradovima Bosne i Hercegovine su građeni mektebi. Naprimjer, u Foči je u drugoj polovini XVI. stoljeća evidentirano 18 mahala, koje su dobile nazive po džamijama i mesdžidima svojih legatora, a u okviru svake od njih je bio sagrađen i mekteb. Dakle, izgradnja

8 U vakufnami Šahdidar-hanume, supruge Gazi Husrevbega, stoji da je potrebno da se u mektebu “podučavaju lijepom odgoju i Kur'anu djeca siromaha i siročad i to ona koja još nisu punoljetna”. Opširnije vidjeti u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV. i XVI. vijek)*, Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo, 1985.

9 Zlatar, Behija, *Zlatno doba, Sarajevo XVI stoljeće*, Svjetlost, Sarajevo, 1996.

mekteba je bila redovna praksa uz podizanje džamije ili nekog drugog vjerskog objekta (mesdžid, tekija). Džamije i mektebi su građeni tokom XVI. vijeka i u Mostaru, Zenici, Banjoj Luci, Rudom, Rogatici, Konjicu, Varcar-Vakufu (Mrkonjić-Grad) itd.

S obzirom na njihov broj i rasprostranjenost te funkciju, s pravom se može reći da su vakifi i vakufi kao njihovi osnivači imali veliku ulogu i značaj u odgoju i obrazovanju stanovništva.

2. MEDRESE

Osim mekteba, u okviru vakufa su zaviještene i medrese, srednjoškolske odgojno-obrazovne institucije. Sama riječ *medresa* doslovno znači *mjesto gdje se uči, učilište, škola* "Medrese su čisto vjerski zavodi koji imaju svrhu da svojim učenicima (softama) daju potrebno teološko i šerijatsko pravno znanje za pozive hodže, imama, hatiba, kadije itd. Nastava u medresama je bila podijeljena uglavnom u tri razreda, odnosno stepena, i to tako da prvi stepen obuhvata jedno godišće, drugi tri i treći tri do četiri godišta (godišnja kursa). Na taj način su učenici u zavodu provodili sedam do osam godina".¹⁰

2.1. Organizacija nastave

Kao i u mektebima, učenici u medresama nisu bili raspoređeni po godišcima, odnosno razredima. Učilo se po kružocima, tj. halkama, tako da se iz halke u halku prelazilo na osnovu individualnog postignuća i uspjeha. U halkama su se obrađivali pojedini udžbenici, tako da su inteligentniji i vredniji učenici mogli napredovati i ići dalje u odnosu na ostale. "U medresama nižeg stupnja je najčešće jedan muderris (profesor) predavao sve predmete, a njegov pomoćnik, kalfa, držao vježbe i ponavljao sa učenicima pređeno gradivo. Kao i u mektebima, i ovdje su predavanja sa učenicima održavana u dershani, predavaonici, gdje su učenici sjedili u više halki, radeći paralelno. Predmeti su bili slični u svim medresama istog ranga, a razlike su bile samo

¹⁰ Balagija, Abduselam, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Štamparija Drag. Gregorića, Strahinjića bana 75, Bograd, 1933.

u izboru muderrisa koji je odabirao određeni udžbenik po kome je predmet i dobijao naziv".¹¹ U medresama su se izučavale slijedeće nauke: morfologija i sintaksa arapskog jezika, nauka o pojmovima, etimologija, geometrija, račun, disputacija, logika, isagoge, apologetika, glose na tedžrid, pravo i druge. To dovoljno govori da se radilo o ozbiljnim odgojno-obrazovnim institucijama, u kojima se velika pažnja pridavala sveobuhvatnom usvajanju znanja iz različitih oblasti. U prilog tome ide i izdavanje diploma, tzv. idžazetnama, sa kojima su oni koji završe medresu mogli profesionalno obavljati različite poslove (imama, hatiba, muallima, muderrisa u medresama, vjeroučitelja, muftija) ili, pak, nastavljati školovanje na višim medresama, koje su imale rang fakulteta. Takve medrese su bile: Gazi Husrev-begova u Sarajevu, Sultan-Sulejmanova u Istanbulu i dr.

2.2. Finansiranje i posebni zahtjevi vakifa

Izgradnja medresa je počela početkom XVI. stoljeća na inicijativu legatora. "Istina, glavni dio školstva je, u skladu sa organizacijom Carstva, finansiran iz fonda poznatog pod nazivom Sandik/Bejtu-l-mal'il-Ganaim" (Fond ratnog plijena), u koji su prihodi priticali na osnovu ratnog plijena, iz rudnika i petine od zarobljenika. Iz tog fonda su finansirani troškovi muftija, dijela školstva, čuvanja granica, dobrotvornih ustanova, općih službi, sirotinje, siročadi, ubogih i putnika".¹² Međutim, osnivači medresa su uglavnom bili visoki državni funkcioneri i velikodostojnici koji su uvakufjivali svoju imovinu za izgradnju i održavanje ovih odgojno-obrazovnih institucija, a samo je dio (ili čak nikako) finansirala država.¹³ To znači da su i u osnivanju srednjoškolskih institucija, kao i u osnovnoškolskih, glavnu ulogu imali vakufi.

¹¹ Kasumović, I., navedeno djelo

¹² Kasumović, I., navedno djelo

¹³ Ovdje, svakako, treba navesti mišljenje historičara koji tvrde da, sve do pojave i uspone Turaka Seldžuka, medrese nije direktno finansirala država nego su finansirane posredstvom vakufa. Naime, kad bi vladar ili neki visoki državni velikodostojnik htio pomoći ili osnovati medresu, nije to činio direktnim donacijama medresi nego preko institucije vakufa, što dovoljno ilustrira važnost i značaj vakufa u odgoju i obrazovanju

“Vakuf je osigurao blagotvornu prosvjetno-akademska i materijalnu autonomiju medrese te se njihov opći karakter, raširenost i otvorenost njihovih programa za sve tradicionalne pravne škole islama ima zahvaliti, umnogome i prije svega, toj od države uveliko neovisnoj instituciji finansiranja”.¹⁴

Kad je riječ o zahtjevima legatora koji su zavještali svoju imovinu za održavanje medresa, u pojedinim vakufnamama se izričito traži ispunjavanje odgovarajućih uvjeta, na koje su kasnije upravnici vakufa dužni odgovoriti. Ti uvjeti su se odnosili na pojedinosti koje su u vezi sa brojem i vrstom predmeta koji će se u medresama izučavati, kvalitetom i osobinom predavača i mutevelija, brojem učenika, nabavkom knjiga i dr.¹⁵ Također su određene i plaće muderrisima, mutevelijama i svom osoblju

14 Traljić, M. i drugi, *Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu, 450. generacija*, Sarajevo, 1537./934 h.g.-2000/1421.h.g.

15 Samo na primjeru jedne vakufname, Gazi Husrev-begove vakufname za medresu, mogu se uvidjeti posebni zahtjevi vakifa koji se pobrinuo utanačine osmisliti opostojanje ove ustanove i u budućnosti. Ovaj najveći dobrotvor u Bosni i Hercegovini, u svojoj vakufnami, se brižljivo pobrinuo za svaki detalj: “Medresa će se sastojati od 12 soba u kojima će stanovati nadareni, a ne loši učenici. (Sama zgrada) neka bude velika, a oranizacija stalna, kako je to uređeno u medresama vezira i emira, neka ih Allah nagrudi za doprinose koje čine nagadom kojom će se koristiti i oni i drugi kreposni. Za iznos koji preostane od spomenute gradnje, neka se kupe knjige koje će se upotrebljavati u spomenutoj medresi, a kojima će se koristiti osobe koje ih žele čitati i lica koje hoće iz njih prepisivati i tako sticati znanje. (...) U medresi koju vakif želi sagaditi, osnovati i podići te je uvakufiti za đake i ljude koji će završavati nauke i usavršavati se i u kojoj će se baviti duhovnim i tradicionalnim znanostima, treba se postaviti učen, kreposan, savršen i razborit čovjek, koji će u usmenoj i pisanoj riječi otkrivati zastore istine, koji je sjedinio temelje (znanosti) s (njenim) granama, koji je savladao duhovne i tradicionalne znanosti. On treba predavati tumačenje Kur’ana, hadis, osnove šerijatskog prava, stilistiku (arapskog jezika), islamsku apologetiku i drugo što bude potrebno s obzirom na običaj i mjesto”. Ovo posljednje posebno svjedoči o brizi vakifa za održavanje medrese i kasnije, te o njegovoj težnji da ta institucija bude u toku aktuelnih zbivanja u nauci i društvu, odnosno da prati trendove modernog naučnog razvoja. U tom pogledu, uloga vakufa se usložnjuje jer se više ne odnosi samo na osnivanje i formiranje odgojno-obrazovnih ustanova, nego i na njihov opstanak tokom vremena

koje će raditi u medresi. Ti podaci o plaćama su značajni radi upoređivanja vakufnama i jačine vakufa međusobno, jer su samo jaki vakufi mogli izdvajati visoke plaće zaposlnima i samo veliki vakufi su mogli izdvajati novac za dobre predavače iz drugih gradova i država koji bi dolazili da predaju u medresi. Visina muderrisove plaće je, zapravo, određivala i kvalitet medrese kao institucije.

2.3. Broj i značajnije medrese

I zbog nedostatka velikog broja dokumenata koji su vremenom izgubljeni, nije poznat tačan broj medresa sagrađenih u Bosni i Hercegovini tokom XVI. stoljeća. Međutim, sredinom XVII. stoljeća, Evlija Čelebija spominje na ovim prostorima 39 medresa, što je impozantan broj i veliki uspjeh i dobročinstvo vakifa, a posebno zbog činjenice da se radi o srednjoškolskim institucijama rasprostranjenim u mnogim gradovima. To znači da se veliki broj mladih mogao školovati u više mjesta i gradova i da im je bilo omogućeno napredovanje u obrazovanju.

Među značajnije medrese iz XVI. stoljeća, koje su se posebno istakle svojim radom, spadaju: Gazi Husrev-begova medresa, sagrađena 1537./38. godine¹⁶, Karadžoz-begova medresa u Mostaru, sagrađena između 1557. i 1569. godine, medresa Derviš-paše Bajezidagića u Mostaru, sagrađena početkom XVI. stoljeća i druge.

Međutim, treba napomenuti da je Gazi Husrev-begova medresa, kao najviša obrazovna institucija ove vrste u Bosni, već od samog osnutka za ondašnje prilike predstavljala izuzetan nivo obrazovanja, tako da je već u toku XVI. stoljeća važila kao jedinstvena visoka šerijatsko-pravna

16 “Po osnovnim koncepcijama, Gazi Husrev-begova medresa je bila utemeljena kao obrazovna institucija u rangu više škole. Tom nivou su odgovarali prostorni smještaj, lična primanja zaposlenog osoblja i izučavani predmeti. Kod ova tri osnovna faktora, Gazi Husrev-begova medresa se približava sahnju. To približavanje jednoj od škola sahna odražava hijerarhiju vlasti, moći i veličine pokrivitelja”. Opširnije vidjeti u: Nakičević, O., *Mjesto Gazi Husrev-begove medrese u sistemu osmansko-turskog školstva i sistem školstva u osmanskoj Turskoj, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga IX.-X., Sarajevo, 1983.

obrazovna institucija čiji su svršenicima postavljeni na položaje sudskih kandidata, naiba, a potom kadija u administrativnim središtima Bosne i Hercegovine¹⁷.

3. TEKIJE I HANIKAH

Javna predavanja su se, osim u džamijama, održavala, i u tekijama i pored toga što one također imaju vjersku funkciju Naime, zbog velikog ugleda šejhova i derviša, odnosno učenja koje su oni slijedili, u Bosni su se gradile i tekije. "Tu su se, pored vršenja derviških obreda, izučavala djela velikih mističkih pisaca i mislilaca. Derviši su svojim učenjem i ponašanjem imali veliki uticaj na narodne mase (...) Oni su, svojim učenjem i shvatanjem, stroge odredbe ortodoksnog islama činili pristupačnijim narodnim masama."¹⁸ U popisu Bosanskog sandžaka, u Sarajevu se, u XVI. stoljeću, spominju sljedeće tekije: Turna derviša, Džandžu gaza i Hadži dedina tekija.

Radi potrebe školovanja sljedbenika sufizma, osnovan je u Sarajevu i hanikah. "Riječ *hanikah*, odnosno *hanekah*, poarabljeno je izgovaranje perzijske sintagme *hanegah*, što znači *kuća šejhova i derviša* (hane = kuća, dom, gah = boravište šejhova i derviša). Slavu obrazovanja iz hanikah-tradicije Bosnom i ovim dijelom Balkana je pronosio Gazi Husrev-begov hanikah u Sarajevu. (...) Slavni Gazi Husrev-beg zasniva hanikah kao obrazovno sjedište tesavufskog nauka i permanentno susretnište derviških intelektualnih i duhovnih vježbanja, dok je tekiju osnovao u sklopu hanikaha s poglavitim ciljem da se njegovi studenti što prilježnije pridržavaju tesavufske prakse, živeći na mjestu gdje se obavljaju sufijski obredi zikra i sufijske mukabele. (...) Ovaj hanikah je od svog početka bio elitni koledž, jer mu je osnivač bio Gazi Husrev-beg, bosanski namjesnik, ali i zato što su njegovi glavni profesori, odnosno šejhovi bili ugledni i po znanju glasoviti ljudi. (...) Hanikah je centar u kome se i odgaja i obrazuje. Odgoj i obrazovanje u hanikahu su zamišljeni u skladu sa sufijskom teorijskom procedurom sticanja znanja i sufijskom praksom razbuđivanja

¹⁷ Kasumović, Ismet, navedeno djelo

¹⁸ Zlatar, Behija, navedeno djelo

odgojnog čudoređa, naročito onog čudoređa koje je bilo svojstveno halvetijskom derviškom redu."¹⁹

4. BIBLIOTEKE

I biblioteke su odgojno-obrazovne institucije osnovane posredstvom vakufa. Osnivanjem medrese, većina vakifa je predvidjela novac i za nabavku potrebnih knjiga za učenje, čime su bili postavljeni temelji i biblioteke, koja se kasnije proširivala i vremenom dobijala samostalan karakter.²⁰

"Po nepisanom pravilu, ove biblioteke u islamskom svijetu, pa i osmanskoj carevini su bile podijeljene na:

1. javne (vakufske),
2. polujavne (dvorske) i
3. privatne.

U našim krajevima se, uglavnom, znalo za javne (samostalne ili uz neku instituciju) i privatne biblioteke. (...). Zahvaljujući činjenici da su javne biblioteke osnovane i izdržavane uvakufljenjem sredstava i knjiga jedne ili više osoba te da su polujavne i privatne zbirke knjiga vremenom, također, postajale javne, orijentalno-islamska knjiga nije ostala u zatvorenom krugu korisnika. Konkretni primjer je upravo Gazi Husrev-begova biblioteka i njen knjižni fond. Njena rukopisna zbirka je bazirana je uvakufljenjima, sa rijetkim otkupom, za razliku od sličnih orijentalnih zbirki u Bosni i Hercegovini, pa i šire.

¹⁹ Traljić, M. i drugi, *Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu, 450. generacija*, Sarajevo, 1537./1934.h.g. - 2000./1421.h.g.

²⁰ "Događalo se često da vakif (zavještalac) prilikom uvakufljenja svojih nekretnina uvakufi i izvjestan broj knjiga, starih rukopisa, pa i čitavu biblioteku. Tih vakufskih biblioteka je u svoje vrijeme bio veliki broj u raznim mjestima Bosne i Hercegovine, a naročito u Sarajevu. Od sarajevskih biblioteka je najstarija Gazi Husrev-begova, osnovana zajedno sa medresom u samoj zgradi medrese. Gazi Husrev-beg, u vaktiji svoje medrese, kaže: "Što pretekne od troškova za gradnju, neka se zato kupi dobrih knjiga koje će se upotrebljavati u spomenutoj medresi, da se njima koristi ko bude čitao i da iz njih prepisuju oni koji se bave naukom. Kakve su knjige onda nabavljane u ovu biblioteku, nije poznato, pošto su većinom upropaštene velikim požarima. U Sarajevu su postojale još i neke druge vakufske biblioteke, koje su donije ujedinjene sa Gazi Husrev-begovom" (Balagija, n.d.)

U vremenu od osnutka, 1537., do 1980. godine, u Gazi Husrev-begovu biblioteku su se slili rukopisi 75 islamskih institucija (džamija, mekteba, medresa, tekija i samostalnih biblioteka) i 120 privatnih lica.²¹

4.1. Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu

Prva pouzdana vijest o osnivanju ove biblioteke nalazi se u Gazi Husrev-begovoj vakufnami od 26. redžeba 943. (8. 1. 1537.). Gazi Husrev-begova biblioteka je osnovana u Kuršumliji medresi u Sarajevu. Prema karakteru svoga fonda, biblioteka se ubraja u grupu općenaučnih biblioteka u Bosni i Hercegovini.²²

Jedna je od najstarijih na Balkanu. Vjerovatno je i prije bilo biblioteka u Sarajevu, ali im se spomen nije sačuvao. Vremenom, ona se proširivala zahvaljujući kolektivnim i pojedinačnim donacijama ili stapanjem sa drugim bibliotekama.²³

4.2. Ostale poznate biblioteke

Karadžoz-begova biblioteka u Mostaru je osnovana 1570. godine. Osnovao ju je vakif Hadži Muhamed-beg Karadžoz-beg.
21 Šurkić, N., Gazi Husrev-begova biblioteka – doprinos uvakufljene knjige obrazovnom procesu kod nas, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga IX.-X., Sarajevo, 1983.

22 Do 1863. biblioteka je bila u sklopu Gazi Husrev-begove medrese, kad je postala samostalna, vremenom se razvivši u najveću i najbogatiju orijentalnu javnu biblioteku u Bosni i Hercegovini i mnogo šire

23 U ovu biblioteku su postepeno prenošene sve značajnije vakufske, medresanske i privatno-porodične biblioteke. Prenesena je biblioteka Hasana Nazira u Sarajevu (osnovana 1550.), zatim biblioteke Memi Šahbegović i Osman-efendijine medrese u Foči, Ibrahim-efendijine medrese u Počitelju (Bašović, 1986./364.), potom biblioteka Abdulaha ef. Kantamirije, Osmana Šehidije Bjelopolja, Misrijine i Đumišića medrese u Sarajevu, hadži Halilaa ef. iz Gračanice, Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku, medrese Mehmed-paše Kukavice, zatim iz sarajevskih privatnih biblioteka – kadije Bojića, kadije Hromića, hadži Asim-bga Mutevelića, Mustaj-bega Dženetića, Memiš-age Kasumagića, porodice Đinića, Muzaferija i dr. Nasljednici sarajevskih muderisa i muftija također su poklanjali knjige – Muhamed Šakir ef. Muidović, Salim ef. Muftić itd. Knjige su i otkupljivane i poklanjane (Bašović, 1977.)

Tokom vremena je popunjavana darovima i ostavštinama umrlih intelektualaca. Godine 1950. je priključena Gazi Husrev-begovo biblioteci u Sarajevu.

Druga značajna mostarska biblioteka je bila biblioteka Derviš-paše Bajezidagića, osnovana krajem XVI. stoljeća. Kolekcija njenog utemeljivača, koja je i nakon njegove smrti obogaćivana, trenutno se nalazi u fondu Gazi Husrev-begove biblioteke.

4.3. Zahtjevi vakifa

Vakufname su osnovni izvori koji nas upoznaju sa obimom i sadržajem fonda biblioteke, kao i sa posebnim zahtjevima vakifa. Nerijetko, svi dokumenti sadrže i odredbe o odnosu prema knjizi. U vakufnami se iza potpisa svjedoka, što je veoma važno za povijest i fond biblioteka, donosi krnji opis uvakufljenih knjiga²⁴

U vakufnamama su naznačene i namjene knjiga: da se iz njih uči i da se prepisuju kako bi se njima mogle služiti i naredne generacije. I danas imamo veliki broj originalnih rukopisa, ali i prijepisa koji su se sačuvali tokom stoljeća uprkos čestim požarima, ratovima i drugim neprilikama. Na osnovu rukopisa se može zaključiti koliko se u to vrijeme cijnila pisana riječ i koliko važnost su ljudi pridavali knjigama. U pisanje rukopisa i izradu knjige veliki trud su ulagali ne samo autor teksta nego i prepisivač, kaligraf iluminator, kao i mudželit, koji je davao konačan fizički oblik knjige njenim ukoričavanjem, često u dragocjen povez. S obzirom na porijeklo rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, može se utvrditi da ih ima iz raznih krajeva islamskog svijeta: iz Meke, Medine, Kaira, Bagdada, a naročito Istanbula. Ovi su rukopisi dospijevali u Bosnu i Hercegovinu na različite načine: trgovinom, odlaskom na hadž, a osobito su ih donosili oni koji su u tim centrima bili na naukovanju. Međutim, najveći broj rukopisnog fonda potiče iz naših krajeva. Posebno su značajni rukopisi na turskom jeziku (nekoliko hiljada)

24 Više u: Ždralović, Muhamed, *Bosanskohercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I., Svjetlost, Sarajevo, 1988.

za proučavanje političkih društvenih, kulturnih i ekonomskih prilika u osmanskome dobu. Sve te knjige su značajni svjedoci vremena u kojima su nastale, korištenje, čuvane. Predstavljaju univerzalnu vrijednost, koja ih je prije više od četiri stoljeća objedinila i vremenom sakupljala. Biblioteke su nepresušni izvori znanja, a njihovi osnivači vakifi su znali pravi način kako da traju kroz vrijeme i kako da se spomen o njima čuje dugi niz godina.

5. ZAKLJUČAK

Na osnovu navedenih činjenica koje jasno pokazuju da su iz institucije vakufa nikle sve odgojno-obrazovne ustanove muslimana na ovim prostorima tokom XVI. vijeka, može se zaključiti da je bila primarna uloga vakufa u njihovom formiranju. Sama činjenica da su osnovne i srednje škole dobrotvori osnivali zavještanjem svoje imovine, između ostalog, i u vjersko-obrazovne svrhe, te da u njihovom održavanju nije sudjelovala država, dovoljna je da se vakufu da primat u razvoju odgojno-obrazovnih institucija u Bosni i Hercegovini tokom XVI. stoljeća, a i kasnije. Neke od ustanova i objekata osnovanih i sagrađenih u to doba su, uz izmjene, sačuvani do danas. Ipak, oni svjedoče o nepresušnoj i neprevaziđenoj namjeri svojih osnivača da čine dobro, da mladim naraštajima omoguće odgoj i obrazovanje tokom niza godina, decenija i stoljeća. Vakufi nam pokazuju i koliko se obrazovanju i školovanju u to doba pridavao značaj. Njihova rasprostanjenost nam, također, govori o brizi imućnih ljudi da odgoj i obrazovanje na širem području približe djeci i omladini, posebno onim siromašnim. Vakifi su se brinuli i o njihovoj ishrani, odijevanju, razonodi, ali i o osobinama njihovih učitelja, o knjigama iz kojih će učiti... Dakle, njihova misija se nije završavala samo izgradnjom objekata i osiguravanjem materijalnih uvjeta za rad. Vakifi su u svojim vakufnamama određivali potpunu namjenu osnivanja vakufa te koja znanja i osobine učenici trebaju steći u tim ustanovama.

Iako se dolaskom Austro-Ugarske monarhije htjela osporiti cjelokupna misija i odgojno-obrazovna uloga vakufa, kao osnivača i utemeljitelja odgojno-obrazovnog rada na

ovim prostorima, do danas su, osim ustanova, sačuvani i brojni dokumenti i vakufi koji to argumentirano svjedoče. Po dolasku na ove prostore, austrougarska vlast je provela popis stanovništva i konstatala da je stanovništvo Bosne i Hercegovine nepismeno, jer je samo 2-3% stanovništva znalo pisati latiničnim pismom! Poznavanje arapskog pisma te arapskog, turskog i perzijskog jezika, koje je bilo vrlo aktuelno među stanovništvom, nije priznavano i proglašeno je zaostalošću i neobrazovanošću?! I sa tog aspekta, vakufi su značajni za našu historiju i treba im pridati dužnu pažnju.

LITERATURA

1. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga IX.-X., Sarajevo, 1983.,
2. Balagija, Abduselam, *Uloga vaufa u vjerskom i svjetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Štamparija Drag. Gregorića, Strahinjića bana 75, Beograd, 1933.,
3. Hrvčić, Esad, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 1999.,
5. Traljić M. i drugi, *Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu, 450. generacija*, Sarajevo, 1537./1934.h.g.-2000./1421.h.g.
6. Vakufnama iz Bosne i Hercegovine (XV. i XVI. vijek), Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo, 1985.,
7. Zlatar Behija, *Zlatno doba, Sarajevo XVI. stoljeće*, Svjetlost, Sarajevo, 1996.

m

Summary

The role of *vakuf* in formation and establishment of educational institutions in Bosnia-Herzegovina during the 16th century

Medina Jusic-Sofic

The author explains the idea of *vakuf* and the way *vakuf* developed in Bosnia-Herzegovina. *Vakuf* has a special role in founding and establishing the educational institutions in Bosnia-Herzegovina during the 16th century, the period which witnessed the biggest expansion of *vakuf* in this region. During that time, mosques, *mekteb*, *madrassah*, *tekki*, *hanikah* and libraries were the places where educational process took place, the places of learning.

The facts presented in the article clearly show that *vakuf* produced all the educational institutions of Muslims in Bosnia-Herzegovina during the 16th century, so we can conclude that the role of *vakuf* in their establishment was essential.

موجز

دور الوقف في تشكيل المؤسسات التربوية والتعليمية في البوسنة والهرسك في القرن السادس عشر الميلادي

مدينة يوسيتش – سوفيتش

توضح الكاتبة في هذا المقال مفهوم الوقف والكيفيات التي أدت إلى نشوء الأوقاف في البوسنة والهرسك. لقد كان لمؤسسة الوقف دورها المتميز في تشكيل المؤسسات التربوية والتعليمية في البوسنة والهرسك في القرن السادس عشر الميلادي، ففي ذلك الوقت شهدت مؤسسة الوقف أكبر انتشار لها في هذه البلاد. كانت المساجد والكتاتيب والمدارس والتكايا والخانقاهات والمكتبات هي الأماكن التي يتلقى فيها الطلاب تعليمهم ويحصلون العلوم المختلفة. وتشير الحقائق المنقولة في هذا المقال إلى أن جميع المؤسسات التربوية والتعليمية الخاصة بمسلمي البوسنة والهرسك التي نشأت في القرن السادس عشر الميلادي كان منبعها مؤسسة الوقف، وعليه يمكننا أن نخرج بنتيجة تقول بأن دور الوقف كان أساسياً في نشأتها.